

ประวัติและประสบการณ์ชีวิตของพระยาพลพลยุทธเสนา

ในส่วนของบทนี้จะได้กล่าวถึงภูมิหลัง ประวัติส่วนตัว รวมทั้งประสบการณ์ชีวิต พระยาพลฯ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะเป็นการปูพื้นฐานในอันที่จะทำความเข้าใจในเรื่องของภาวะผู้นำทางการเมือง รวมทั้งวิถีทางในการที่เข้ามามีบทบาทในทางการเมืองของผู้นำทางการเมืองไทยท่านนี้ในลำดับต่อไป

พันเอกพระยาพลพลยุทธเสนา มีนามเดิมว่าพจน์ พลโยธิน เกิดเมื่อวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2430 ตรงกันแรม 2 ค่ำ เดือน 5 ปีชวด เป็นบุตรของพันเอกพระยาพลพลยุทธเสนา (กิม พลโยธิน) กับคุณหญิงจับ พลโยธิน ที่บ้านหน้าวัดราชบูรณะ (วัดเสียบ) ตำบลวัดเสียบ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร ในขณะนั้นบิดาได้ดำรงตำแหน่งเป็นนายทหารคนสำคัญของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และเป็นผู้ที่มีบทบาทมากในการปราบปรามกบฏฮ่อทางภาคอีสาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

การที่การที่บิดารับราชการมีศักดิ์เป็นถึง "พระยา" ดังนั้นตระกูลพลโยธินจึงมิใช่ตระกูลที่ยากจนข้นแค้น บิดาจึงมีความปรารถนาที่จะให้บุตรของตนได้รับราชการเช่นเดียวกับตนด้วย โดยได้พยายามอบรมสั่งสอนบุตรให้มีความทะเยอทะยาน เพื่อให้เกิดความมุ่งมั่นใฝ่ฝันเกิดปณิธานหรือจุดหมายแห่งชีวิตขึ้นในอนาคต² ดังนั้นบิดาจึงเป็นผู้ที่ทำหน้าที่สอนบุตรด้วยตนเอง

¹สว่าง ลานเหลือ, 37 ปีแห่งการปฏิวัติ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2515), หน้า 9.

²วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์รวมการพิมพ์, 2518), หน้า 25.

เมื่ออายุได้ 3 ขวบก็สามารถอ่าน ก ข ได้ เมื่ออายุได้ 5 ขวบ ได้ส่งไปเรียนหนังสือไทยที่บ้านแม่ครูจู่ ภรรยาของสมุห์บัญชีด้วง ซึ่งรับราชการอยู่ในกระทรวงกลาโหม โดยเริ่มเรียนด้วยหนังสือมูลบทบรรพกิจศึกษาจนสามารถอ่านออกเขียนได้³

ในวัยเด็กนี้มักพาเด็กชายพจน์ไปไหนมาไหนด้วยเสมอ ความประสงค์ก็เพราะว่าเพื่อให้ได้รู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นวัตถุและบุคคล เพื่อเป็นการฝึกหัดเด็กให้มีความกล้าหาญ ได้ใช้การสังเกต ให้รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณี ให้เด็กได้ใช้ความนึกคิด เพราะการที่เด็กจะฉลาดปราดเปรื่องได้นั้น การได้รู้ได้เห็น หรือที่เรียกกันว่า "ประสบการณ์" เป็นสิ่งจำเป็นที่สุด⁴

3.1 ประวัติการศึกษา

ครั้นอายุได้ 8 ปี เด็กชายพจน์ก็ได้เริ่มทำการศึกษาอย่างจริงจัง โดยการศึกษาที่บิดาได้นำไปฝากเรียนหนังสือกับขุนอนุกุลกิจวิธ (มหาหนอ)⁵ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนจักรวรรดิราชาวาส (วัดสามปลื้ม)

เมื่ออายุได้ 11 ปี พันเอกพระยาพลฯ บิดาก็ถึงแก่อนิจกรรมลง ในปีเดียวกันนั้นเองก็สอบไล่ได้ชั้น 1 ครั้นแล้วก็ลาออกจากโรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส ไปเป็นศิษย์ของพระครูสังฆวิจิตร (เลื่อน) ณ วัดนิชฌิตการาม (วัดพระปรารงค์เหลือง) โดยเกี่ยวข้องเป็นญาติทางมารดาเลี้ยงซึ่งเป็นผู้นำไปฝาก ในระหว่างที่เป็นศิษย์พระนั้นได้เข้าศึกษาอยู่ในโรงเรียนสุขุมาลัย

³ นายสุจินดา (นามแฝง), พระปกเกล้าฯ กษัตริย์นักประชาธิปไตย (พระนคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2519), หน้า 312.

⁴ วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปีแห่งระบอบประชาธิปไตย, หน้า 26.

⁵ นายสุจินดา (นามแฝง), พระปกเกล้าฯ กษัตริย์นักประชาธิปไตย, หน้า 312.

สอบได้ชั้น 4 ของสนามหลวง และสอบไล่ได้ชั้น 3 ของสยามมหามกุฏราชวิทยาลัย (วัดบวรนิเวศน์) เมื่อได้ทำการปลงศพบิดาแล้ว⁶

หลังจากนั้นพันตรีหลวงศิลปสารราชวุธ (นพ พหลโยธิน) ซึ่งเป็นพี่ชายได้ให้การสนับสนุนการศึกษามาโดยตลอด จนกระทั่งเมื่ออายุได้ 12 ปี ทำการโกนจุกให้และอุปสมบทเป็นสามเณรอยู่ที่วัดกัลยาณมิตร ครบ 7 วันจึงลาสิกขาบท จนกระทั่งในวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2440 ได้ขึ้นทะเบียนเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก โดยความช่วยเหลือของพี่ชาย ซึ่งขณะนั้นเป็นพระยาศรีณรงค์วิชัย ในช่วงนี้อายุได้ 12 ปีถือว่าชีวิตได้กล่าวหน้ามาเป็นลำดับ ๆ ไม่ได้มีอุปสรรคอะไรขัดขวางเลย⁷

การเข้าศึกษาโรงเรียนนายร้อยนั้นได้ศึกษาชั้น 2 โดยได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ 2 บาท เบี้ยเลี้ยงอีกวันละ 2 สลึง ครั้นสอบได้ชั้น 4 ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ 4 บาท ส่วนเบี้ยเลี้ยงนั้นคงตามเดิม⁸ ในขณะที่ทำการศึกษาที่โรงเรียนนายร้อยอยู่นั้น ปี พ.ศ. 2446 ได้มีนักเรียนได้เข้าศึกษาอยู่ที่โรงเรียนนี้กว่า 200 คน ในจำนวนนี้ นักเรียนนายร้อยพจน์ พหลโยธิน เป็นผู้ที่มีความสามารถในด้านการศึกษามาก โดยจะเห็นได้จากผลการเรียนดังนี้

สอบไล่จากชั้น 2	เลื่อนชั้นชั้น 3	เป็นที่ 9
สอบไล่จากชั้น 3	เลื่อนชั้นชั้น 4	เป็นที่ 6
สอบไล่จากชั้น 4	เลื่อนชั้นชั้น 5	เป็นที่ 4
สอบไล่จากชั้น 5	เลื่อนชั้นชั้น 6	เป็นที่ 1

⁶ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) (พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง 2490), หน้า ข

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า ศ.

⁸ นเรศ นโรปกรณ์, 100 ปีพระยาพหล, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2531), หน้า 17.

จากการที่ผลการศึกษาดีเด่น และสอบไล่จากชั้นปีที่ 5 ขึ้นชั้นปีที่ 6 ได้ที่ 1 ทำให้ได้รับทุนนักเรียนประเภทเรียนดีไปศึกษาวิชาทหารต่อที่ประเทศเยอรมัน ซึ่งในขณะนั้นมีอายุเพียง 16 ปีเท่านั้น ถือได้ว่าอยู่ในวัยฉกรรจ์เต็มที่ บุคคลในวัยเช่นนี้ย่อมเป็นวัยที่เต็มไปด้วยความฝันอันเจิดจ้า ความปรารถนาใฝ่สูง ความทะเยอทะยาน การที่ได้ไปศึกษาในต่างประเทศนั้นก็เนื่องจากดำริของร้อยเอกหม่อมราชวงศ์สัทธาน สนธิวงศ์ ผู้บัญชาการโรงเรียนนายร้อยทหารบก ในขณะนั้น ทรงดำริว่านักเรียนนายร้อยที่จบการศึกษาแล้ว ความรู้ในวิชาทหารยังไม่กว้างขวาง เหมือนกับผู้ที่ได้ออกไปศึกษาเพิ่มเติมในต่างประเทศ จึงทำรายงานแสดงความคิดเห็นเสนอไปยังผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ และร้อยเอกพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช (จอมพลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชฯ) เสนาธิการทหารบก⁹ ปรากฏว่าทรงเห็นชอบด้วย และได้ทำรายงานกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2443 ดังนั้นกรมเสนาธิการทหารบก จึงได้เลือกคัดนักเรียนนายร้อยที่มีความตั้งใจอุทิศแล้ว เรียนและประพฤติตนเรียบร้อย ประกอบกับมีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์เพื่อส่งไปศึกษาวิชาการทหาร ณ ต่างประเทศ เพื่อเป็นกำลังใจในการศึกษาและเป็นกำลังของชาติต่อไป กำหนดว่าจะส่งนักเรียนนายร้อยออกศึกษา ณ ต่างประเทศปีละไม่ต่ำกว่า 2 คน¹⁰

⁹ร้อยเอกพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ 17 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสำเร็จวิชาทหารจากประเทศอังกฤษและเดนมาร์ก เสด็จกลับมารับราชทานทหารบกใน พ.ศ. 2440 ทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบกคนแรกของประเทศ ครั้น พ.ศ. 2443 ก็ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช และทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ใน พ.ศ. 2444

¹⁰กระทรวงกลาโหม, ตำนานโรงเรียนนายร้อย และกรมยุทธศึกษาทหารบก (พระนคร: โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, 2477) หน้า 39.

การส่งนักเรียนนายร้อยออกไปศึกษาต่างประเทศนั้นมักส่งไปที่ประเทศอังกฤษ ทั้งนี้ เพราะประเทศอังกฤษได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่มีกำลังแสนยานุภาพเข้มแข็งที่สุด มีกองทัพเรืออันยิ่งใหญ่ สามารถขยายอิทธิพลทางการเมืองและการค้าออกไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งหากเปรียบเทียบกับฝรั่งเศสซึ่งแม้จะมีกำลังและอิทธิพลทางการเมืองในแถบเอเชียอาคเนย์ไม่น้อยไปกว่าอังกฤษ แต่ฝรั่งเศสก็พ่ายแพ้อังกฤษในสงครามวอเตอร์ลู เมื่อ พ.ศ. 2368 (ค.ศ. 1815) ทั้งยังพ่ายแพ้เยอรมันในสงครามที่เมืองเซตอง เมื่อ พ.ศ. 2413 อีกด้วย¹¹ ดังนั้น เพื่อให้กองทัพของไทยในขณะนั้นมีความเข้มแข็ง รัฐบาลไทยจึงมักนิยมการทหารในรูปแบบของอังกฤษ และได้มีการจัดส่งคนออกไปศึกษาตุงานในอังกฤษบ่อยครั้ง ตลอดจนมีการส่งพระเจ้าลูกยาเธอต่าง ๆ ออกไปศึกษาวิชาทหารในอังกฤษด้วย

และที่นิยมส่งออกไปศึกษาอีกชาติหนึ่งก็คือ เยอรมัน โดยที่ภายหลังจากบิสมาร์ค ผู้นำเยอรมันสามารถรวบรวมจักรวรรดิเยอรมันให้เป็นปึกแผ่นได้สำเร็จใน พ.ศ. 2414 (ค.ศ. 1871) ชื่อเสียงของเยอรมันก็แผ่ขยายออกไปทั่วโลก ดังนั้นในระยะหลัง ๆ (ในช่วงเวลานั้น) รัฐบาลไทยจึงนิยมส่งคนไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศเยอรมันอีกแห่งหนึ่ง โดยกำหนดเกณฑ์ที่แน่นอนว่าให้ส่งออกไปปีละ 2 คนเป็นประจำ¹²

สำหรับนักเรียนนายร้อยชุดแรกที่ได้ไปศึกษาวิชาทหาร ณ ต่างประเทศให้แก่นักเรียนนายร้อยหม่อมเจ้ามงคลประวัติสวัสดิกุล ในพระเจ้าอ๋องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรินทร์) และนักเรียนนายร้อยเพชร บุญยรัตพันธุ์ (พลตรีพระยา

¹¹ ม.ร.ว.แสง โสภณ เกษมศรี, ประวัติศาสตร์สากลปัจจุบัน (ค.ศ. 1453-1914, (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 402-407.

¹² หม่อมเจ้าปรีดีเทพพงษ์ เทวกุล, เฉลิมพระเกียรติพลเอกสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระชัยนาทนเรนทร (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2509), พิมพ์เป็นที่ระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินเปิดอนุสาวรีย์กระทรวงสาธารณสุข 27 พฤศจิกายน 2509, หน้า 63.

รามจาดูรงค์) บุตรเจ้าพระยาศรีธรรมราช (เวก บุญรัตน์) นักเรียนนายร้อยทั้งสองคน
ไปศึกษา ณ ประเทศเยอรมัน¹³

สำหรับพระยาพลฯ นั้นสามารถสอบชิงทุนได้ไปศึกษาวิชาการทหารที่ประเทศเยอรมัน
ได้โดยการสอบไล่ได้ชั้น 5 เลื่อนชั้นชั้น 6 เป็นที่ 1 ซึ่งเป็นที่ประจักษ์แจ้งกันดีอยู่แล้วว่า วิชาการ
ทหารในประเทศเยอรมันนั้นเป็นที่นิยมกันที่สุดในยุโรป

พระยาพลฯ ออกเดินทางไปเยอรมันในวันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2447 โดย
เดินทางไปด้วย ๓ กับพลตรี ม.จ.นิลประภักดิ์ เกษมศรี และพลตรีหม่อมเจ้าวงศ์นิรชรเทวกุล
ในฐานะนักเรียนด้วยกัน โดยการเดินทางด้วยเรือ "เดลี" (Daily) ไปยังสิงคโปร์ เพื่อ
เปลี่ยนเรือใหญ่ที่นั่นชื่อ เรือปรีนส์ เร เซนต์ ลุยด์ โปแลนด์ และเดินทางถึงกรุงเบอร์ลิน เมืองหลวง
ของเยอรมันในกลางเดือนธันวาคม พ.ศ. 2447

พลโทพระยาชลยุทธโยธินเป็นผู้นำไปฝึกที่สถานทูตอยู่หลายวัน เพราะเป็นฤดูตรุษฝรั่ง
(คริสต์มาส) เมื่อคริสต์มาสแล้วจึงย้ายออกจากสถานทูตไปอยู่สำนักศาสตราจารย์ฟอนเตอร์เน่
เพื่อฝึกฝนภาษาและวิชาบางประการ¹⁴ แม้ว่าจะได้เคยศึกษาภาษาเยอรมันมาบ้างแล้วกับ
แพทย์หญิงแนเนลี ไฟร์เอ (Freye) มารดาของนายประยูร ภมรมนตรี ผู้ก่อการเปลี่ยนแปลง
การปกครอง เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ที่สำคัญคนหนึ่ง ซึ่งนายประยูร ภมรมนตรี
ได้บันทึกเหตุการณ์ตอนนั้นไว้ว่า

¹³ กระจ่างกลาโหม, ตำนานโรงเรียนนายร้อยและกรมยุทธศึกษาทหารบก
อ้างแล้ว, หน้า 39.

¹⁴ วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย,
หน้า 30.

"...มารดาทำการสอนภาษาต่างประเทศทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ให้แก่บรรดาบุตรหลานเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ โดยเฉพาะได้ทำการสอนภาษาเยอรมันให้แก่ นายพลเอกพระยาพลพลยศเสนา (พจน์ พลโยธิน) นายพันเอกพระยาทรงสุรเดช (เทพ พันธุมเสน) นายพลตรีหม่อมเจ้าปรีดิเทพวงศ์ และนายทหารชั้นผู้ใหญ่อีกหลายท่าน สำหรับท่านพระยาพลฯ นั้น ได้มากินนอนอยู่ในบ้านหลังวัดราชันดดาเป็นเวลาหลายเดือน ข้าพเจ้าจึงได้มีโอกาสรู้จักใกล้ชิดสนิทสนมกับท่านทั้งสองมาตั้งแต่เยาว์วัย..."¹⁵

ต่อมาในสำนักศาสตราจารย์ฟอนเตอร์เน่ได้มีนักเรียนไทยที่ส่งออกไปใหม่ ๆ มารวมกันอยู่มาก ๆ ในสำนักแอ๊ดกันเต็มที ฉะนั้นทางสำนักจึงได้ระบายนพระยาพลกับนักเรียนบางนายออกไปอยู่กับศาสตราจารย์ฟอลล์ฮาร์ล¹⁶ พระยาพลฯ ต้องเรียนภาษาเยอรมันอยู่ 2 ปี จึงสอบเข้าเรียนในโรงเรียนนายร้อยทหารบกที่เมืองไกลส์ชลิชเดอเฟลเด ท่านได้ศึกษาอยู่ในชั้น 6 แต่ที่ต้องเรียนอยู่ถึง 2 ปี เพราะเหตุอู่ภาษาเยอรมัน เข้าปีที่ 3 จึงได้เลื่อนชั้น 7 และสอบไล่ได้ออกเป็นนักเรียนทำการนายร้อยในปลายปีนั้น รวมเวลาที่เรียนอยู่ในโรงเรียนนายร้อยทหารบกเยอรมัน 3 ปี เต็ม พ.ศ. 2450-2453¹⁷

หากสังเกตบุคลิกลักษณะของพระยาพลฯ แล้ว พระยาพลฯ มีความทรงจำอย่างมหัศจรรย์ยิ่ง... เป็นบุคคลที่มีวิริยะมานะอย่างสูง อันที่จริงนั้น ในข้อนี้ท่านได้อุบัติมาแล้วตั้งแต่อยู่โรงเรียนนายร้อยทหารบก คือสามารถเลื่อนอันดับชั้นเรื่อย ๆ ลักษณะเช่นนี้เป็นข้อพิสูจน์อยู่อย่างชัดเจนแล้วว่า พระยาพลฯ มีความกระตือรือร้นกระหายในการศึกษาอันแรงกล้าเหมือน

¹⁵ ประยูร ภมรมนตรี, ชีวิต 5 แผ่นดินของข้าพเจ้า (พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2518), หน้า 40.

¹⁶ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกพระยาพลพลยศเสนา (พจน์ พลโยธิน), หน้า ง.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า จ.

รัฐบุรุษ และอัจฉริยะบุคคลทั้งหลายในโลก สัญญลักษณ์ดังกล่าวมานี้ เป็นการแสดงออกให้ตระหนักถึงความอัจฉริยภาพของท่าน¹⁸ โดยที่ในด้านการศึกษาทั่ว ๆ ไป ปรากฏว่าท่านได้ทำชื่อเสียงทั้งในด้านการเรียน และความประพฤติจนเป็นที่ประจักษ์แก่เพื่อนักเรียนชาวต่างประเทศอย่างมาก ทั้งยังเป็นที่รักของครูอาจารย์ผู้สอนและเพื่อนักเรียนชาวต่างประเทศ เมื่อสอบไล่ที่โรงเรียนนี้ได้แล้ว ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นนักเรียนทำการนายร้อย (แฟนวิช) ประจำกองร้อยที่ 3 กองพันที่ 1 กรมทหารปืนใหญ่สนามที่ 4 (เป็นกระสุนวิถีราบ) ซึ่งปรี้นเซอร์เกนต์ หลุย โปลด์ เจ้าแห่งบาวาเรียเป็นผู้บังคับการพิเศษ กรมที่ตั้งอยู่ ณ เมืองเดนเบิร์ก รับราชการอยู่ในกองร้อยที่ 3 แห่งกองพันที่ 1 ซึ่งเป็นกองทัพบกปืนใหญ่กระสุนวิถีราบขนาด 77 มม. รับราชการอยู่ที่กรมดังกล่าวประมาณ 9 เดือน คือเริ่มรับราชการตั้งแต่ พ.ศ. 2453-2454¹⁹

ต่อมาผู้บังคับบัญชาส่งไปเข้าโรงเรียนที่เมืองเมตซ์ ในระหว่างนั้นได้มีโอกาสพบปะสังสรรค์และเคยได้รับการ สรรเสริญจากบุคคลสำคัญหลายคน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จอมพลฮินเดนเบิร์ก ประธานาธิบดีเยอรมัน (ในขณะนั้นเป็นพลเอกมีตำแหน่งเป็นแม่ทัพน้อยที่ 4 ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาตามลำดับชั้น) เมื่อนายพลฮินเดนเบิร์กลาออกแล้ว พลเอกซีคฟอนอาร์มิน จึงเป็นแม่ทัพน้อยที่ 4 แทน ท่านศึกษาอยู่ 6 ปี จนจบหลักสูตร และสอบไล่ได้แล้วกลับมาอยู่กรมเดิมอีกได้รับสัญญาบัตรเป็นนายร้อยตรีในกรมทหารปืนใหญ่สนามเบาที่ 4 เมื่อเป็นนายทหารแล้วก็ย้ายมารับราชการอยู่ในกองพันที่ 3 ซึ่งเป็นกองพันที่ใช้ปืนใหญ่ต่างชนิดกับกองพันที่ 1 โดยใช้ปืนใหญ่ชนิดกระสุนวิถีโค้งขนาด 150 มม.²⁰

¹⁸ วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปีแห่งระบอบประชาธิปไตย, หน้า 30.

¹⁹ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน), อ้างแล้ว, หน้า จ.

²⁰ กุหลาย สายประดิษฐ์, เบื้องหลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475, นิมิตครั้งที่ 3 (พระนคร: สำนักพิมพ์บูรณาแดง, 2518), หน้า 134.

ในระหว่างที่รับราชการอยู่ในกองทัพบกเยอรมันนั้น ท่านได้เคยไปซ้อมรบในกองทัพน้อย 2 ครั้ง และได้เคยทำการซ้อมรบใหญ่ ซึ่งพระเจ้าจักรพรรดิเยอรมัน (วิลเฮล์มที่ 2) เป็นผู้อำนวยการซ้อมรบ 1 ครั้ง และได้รับคำชมเชยจากผู้บังคับการกรมในเรื่องความสามารถในการต่อสู้ทหารม้าฝ่ายตรงข้าม ซึ่งกระทำการโจมตีในเวลานั้น ผู้บังคับการกรมอยู่ ณ ที่นั้นด้วย²¹ และในการซ้อมรบทุก ๆ ครั้งนี้พระยาพลฯ ได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างสุดความสามารถ ทั้งนี้เพื่อเป็นเกียรติของชาติและทั้งเป็นเกียรติของตัวเองด้วย

ด้วยอิทธิพลแรงผลักดันดังกล่าวนี้ ทำให้พระยาพลฯ ต้องแสดงความสามารถอย่างเต็มที่ เพื่อผลแห่งการปฏิบัติในการรบครั้งนั้น ความมานะพยายาม ความอดทนเป็นบุคลิกลักษณะประการสำคัญที่สุดสำหรับท่าน ท่านไม่เคยย่อท้อต่ออุปสรรค เป็นบุคคลที่มีความมานะอย่างฉกาจจนรรจคนหนึ่ง ท่านไม่เคยให้ความอ่อนแอมีอิทธิพลเหนือจิตใจของท่าน²²

ในปลายปี พ.ศ. 2455 ท่านได้รับคำสั่งจากเสนาบดีกระทรวงกลาโหมของไทยให้ลาออกจากกองทัพบกเยอรมัน และเดินทางไปศึกษาวิชาช่างแสงในประเทศเดนมาร์ก ก่อนออกเดินทางไปศึกษาวิชาช่างแสงยังเดนมาร์กนั้น ได้ไปศึกษาภาษาเดนมาร์กที่เบอร์ลินชส์สกูล ในกรุงเบอร์ลินจนมีความรู้ในภาษาเดนมาร์กพอใช้การได้ การเดินทางไปศึกษาวิชาช่างแสงเดนมาร์กในครั้งนี้ได้ไปพักอาศัยอยู่กับ ร.อ.แฮร์เดล เป็นบ้านอยู่ในโรงเรียนเฟร์ตสแบริกทะเลือต ในกรุงโคเปนเฮเก้น ในช่วงนี้ได้เริ่มศึกษาวิชาขั้นต้นเพื่อเตรียมเข้าศึกษาในโรงเรียนเทคนิคชั้นสูงของเดนมาร์ก ผู้ประสาทประสิทธิ์วิชาการต่าง ๆ ให้แก่ท่านมีอยู่ดังนี้

²¹ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกพระยาพลฯ พยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน), หน้า จ.

²² วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย, หน้า 32.

1. นายพันโท คัวร์พ็อร์สต์อันเส็น
2. นายร้อยเอก เทอร์สเล็ฟ
3. นายร้อยโท บาสเล็ฟ
4. นายร้อยโท คอร์ฮอฟ²³

การศึกษาในประเทศเดนมาร์ก มิได้เป็นไปตามความต้องการคงศึกษาอยู่ได้เพียงปีเดียวเท่านั้น และในขณะนั้นก็จวนจะสอบเข้าโรงเรียนเทคนิคชั้นสูงแล้ว แต่ก็ต้องจำใจกลับประเทศสยาม²⁴ ด้วยความเสียใจ เพราะเสนาธิการทหารบก ทูลกระหม่อมจักรพงษ์ ภูวนาถ²⁵ ได้มีคำสั่งให้กลับ สาเหตุที่ต้องถูกเรียกกลับกลางคันเช่นนี้ก็เนื่องด้วยเมื่อท่านอยู่ในประเทศเยอรมันท่านได้รับเงินใช้จากรัฐบาลสยามเพียงพอใช้สอย ครั้นไปถึงเดนมาร์กกลับถูกลดลงไปมากกว่าครึ่งจำนวนที่ได้รับในเมื่ออยู่ในเยอรมัน ท่านจึงจำเป็นต้องทำหนังสือขอเงินเข้ามาทางกระทรวงกลาโหม จอมพลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ก็ทรงเห็นพ้องด้วยทุกประการ และตั้งพระทัยให้ตามคำขอ แต่บังเอิญพระองค์สิ้นพระชนม์เสียก่อนในปี พ.ศ. 2456 และในปี พ.ศ. 2456 พระยานพลพลยุทธเสนา และเพื่อนนักเรียนจึงพร้อมใจกันทำหนังสือร้องทุกข์เดือนเช้าเข้ามาอีก ทำให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถทรงกริ้ว ถึงกับออกคำสั่งเรียกนักเรียนไทยในเดนมาร์กกลับทั้งหมด แล้วทรงส่งนักเรียนชุดใหม่ออกไปเรียนแทน ยิ่งกว่านั้น จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถได้ทรงรับสั่งว่า "นักเรียนพวกเก่าถือว่าเป็นนายทหารเยอรมันมาแล้ว จึงทำหัวแข็งนัก"²⁶ นอกจากนี้พระองค์ก็เป็นผู้หนึ่งที่ไม่ทรงโปรดปรานเยอรมันอย่างยิ่ง ทรงงดส่งนักเรียนทหารบกไปศึกษาใน

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

²⁴ เดินทางกลับประเทศเมื่อ พ.ศ. 2456

²⁵ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ (ขณะนั้นทรงเป็นเสนาธิการทหารบก)

²⁶ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกพระยานพลพลยุทธเสนา (พจน์ พหลโยธิน), หน้า ฉ.

ประเทศเยอรมันมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2455 โดยอ้างเหตุผลว่าไม่ได้ผลเท่าที่ควร แล้วทรงสนับสนุนให้ส่ง ไปยังอังกฤษหรือฝรั่งเศสแทน²⁷

3.2 ประวัติการรับราชการ

ครั้นเมื่อได้เดินทางกลับประเทศ พระยาพลฯ ก็เกิดความไม่พอใจ เนื่องจากได้ถูกส่ง ไปรับราชการประจำกรมทหารปืนใหญ่ที่ 4 จังหวัดราชบุรี ถือได้ว่าเป็นการแปลกไม่น้อยที่นายทหารได้ไปศึกษาวิชาการในต่างประเทศ แต่กลับส่งไปประจำการยังต่างจังหวัดผิดกับนายทหารคนอื่น ๆ ที่ได้สำเร็จวิชาการทหารต่างประเทศมาแล้ว ทางราชการจะบรรจุในกรมเสนาธิการทหารบกบ้าง ประจำกรมการต่าง ๆ บ้าง และประจำกรมในกรุงเทพฯ บ้างดูเหมือนจะมีนายทหารที่สำเร็จวิชาการทหารจากต่างประเทศที่ได้มีคำสั่งให้ไปรับราชการทหารในต่างจังหวัด ก็มีแต่พระยาพลฯ คนเดียวเท่านั้น พฤติการณ์เช่นนี้ทำให้พระยาพลฯ คิดไปว่าเป็นการกลั่นแกล้งมากกว่า

พระยาพลฯ ได้ออกเดินทางไปรับราชการทหารยังจังหวัดราชบุรี เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2457 การเดินทางเป็นไปด้วยความไม่พอใจนัก แม้ว่าพระยาพลฯ จะเป็นบุคคลที่มีจิตใจหนักแน่นเข้มแข็งสักเพียงใดก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถระงับความขมขื่นไว้ได้ เพราะเห็นว่าเป็นการกระทำไปด้วยอคติ²⁸

พระยาพลฯ เริ่มได้รับราชการในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2457 โดยได้รับยศเป็นนายร้อยโทชั้น 3 ได้เงินพิเศษ (ค่าวิชาที่ศึกษามาจากต่างประเทศอีก 100 บาท) รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ 195 บาท

²⁷ กจช. ร.6 ต.15/3, พระหัตถเลขาสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลงวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2457.

²⁸ วัฑฒกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย, หน้า 36.

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2458 ได้รับเงินเดือนขึ้น รับในอัตราร้อยโทชั้นหนึ่งกับเงินเพิ่มพิเศษอีก 100 บาท รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ 215 บาท

ต่อมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2458 ทางราชการสั่งย้ายให้ไปรับราชการในตำแหน่งผู้บังคับกองร้อยที่ 2 ในกรมทหารปืนใหญ่ที่ 2 ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลบางซื่อ กรุงเทพฯ (ปัจจุบันเป็นกองพันทหารปืนใหญ่ที่ 2) ในเวลานั้นกรมนี้เป็นกรมทหารปืนใหญ่ที่เทียมลากด้วยม้า เฉพาะกรมเดียวเท่านั้นจึงได้รับฉายาว่า "กรมครุ" และในปีนั้นเองทหารปืนใหญ่กรมนี้ได้เข้าแข่งขันยิงปืนเล็กและได้รับโล่ ซึ่งพระยาพลฯ ได้นำกองร้อยปืนใหญ่เทียมลากเข้าไปในพระราชวังดุสิต ณ หน้าพระที่นั่งอภิเศกดุสิต แล้วเชิญโล่หลวงขึ้นบนรถลากปืนใหญ่ กระทำการเดินสวนสนามผ่านหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁹

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2459 ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายร้อยเอก และได้รับเงินเดือนอัตราร้อยเอกชั้น 3 กับเงินเพิ่มพิเศษอีก 100 บาท รวมเป็นเงินเดือนละ 245 บาท และในเดือนเดียวกันนั้นท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงสรายุทธสรสิทธิ์³⁰

สถานการณ์ทางการเมืองโลกในขณะนั้น กำลังอยู่ในสถานการณ์อันร้ายแรงด้วยการที่เกิดคดีฆาตกรรมอาชดคเฟอ์ดินันด์ ราชนัดดาจักรพรรดิออสเตรีย การฆาตกรรมครั้งนั้น ออสเตรีย กล่าวหาว่าประเทศเซอร์เบียจะต้องรับผิดชอบอย่างเต็มที่ เนื่องจากว่าผู้สังหารโหดเป็นชาวเซอร์เบีย การกระทำครั้งนั้นได้รับการสนับสนุนจากเซอร์เบียด้วย แต่รัฐบาลเซอร์เบียปฏิเสธไม่ยอมรับคำขาดอย่างใด ๆ ทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ประเทศออสเตรียจึงได้รับประกาศภาวะสงครามกับเซอร์เบีย อันเป็นมูลเหตุของสงครามโลกครั้งที่ 1³¹ ระหว่างฝ่ายสัมพันธมิตรกับ

²⁹ ดูรายละเอียดในกรมยุทธการทหารบก กองประวัติศาสตร์ กระทรวงกลาโหม

³⁰ กุหลาบ สายประดิษฐ์, เบื้องหลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475, หน้า 135.

³¹ วิเทศกรณ์ย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย,

ฝ่ายอักษร คือ ออสเตรีย ตุรกี เยอรมัน ฮังการี ในปีนี้เองไทยได้ประกาศสงครามกับฝ่ายอักษร เข้าข้างฝ่ายพันธมิตร ในวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 พระยาพหลฯ ได้รับแต่งตั้งให้เป็น ผู้ช่วยผู้บัญชาการกองรักษาการณ์ทำการอารักขาสถานทูตเยอรมันในกรุงเทพฯ หลังจากนั้นก็ได้ รับคำสั่งให้ย้ายไปเป็นผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ที่ 9 จังหวัดฉะเชิงเทรา และได้รับราชการ ที่กรมนี้จนถึงเดือนเมษายน ก็ได้เลื่อนรับเงินเดือนชั้นรับอัตราร้อยเอกชั้น 1 กับเงินเพิ่มอีก 100 บาท รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ 260 บาท

ในปีนั้นเอง พระยาพหลฯ ได้นำกรมทหารปืนใหญ่ที่ 9 ไปร่วมทำการซ้อมยิงปืนใหญ่ กับกรมทหารปืนใหญ่ที่ 5 ในความบังคับบัญชาของพันตรีหลวงตะบะฤทธิรงค์ ที่สนามยิงปืนใหญ่ โศภภะเทียมชั้นอยู่ในความอำนวยการของพลตรีหม่อมเจ้าทศศิริวงศ์ ผู้บัญชาการกองพลที่ 5 ต่อมาในปีพ.ศ. 2461 พระยาพหลฯ ได้รับคำสั่งให้ย้ายกรมทหารปืนใหญ่ที่ 9 จากฉะเชิงเทรา ไปตั้งที่ตงพระราม จังหวัดปราจีนบุรี และรับราชการอยู่ที่ตงพระรามประมาณ 8 เดือนก็ได้รับ คำสั่งให้ย้ายกลับเข้ามาเป็นผู้บังคับการกรมทหารปืน 2 ดาบหลวงชื่อ และในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2462 ก็ได้รับคำสั่งให้เลื่อนยศเป็นพันตรี³²

ในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2462 พระยาพหลฯ ได้รับคำสั่งให้ไปรับราชการในกรม จเรทหารปืนใหญ่ทหารบกในกระทรวงกลาโหม เพื่อเตรียมตัวที่จะออกไปราชการ ณ ประเทศ ญี่ปุ่นเพื่อทำการผลัดเปลี่ยนหน้าที่กับนายพลตรีพระยาอินทรวชิต ซึ่งเวลานั้นเป็นหัวหน้าออกไป ทำการตรวจปืนใหญ่ รับราชการพิเศษที่ประเทศญี่ปุ่น การไปราชการพิเศษครั้งนี้ พระยาพหลฯ ไปในฐานะผู้ตรวจรับปืนใหญ่แล้ว ยังได้มีโอกาสไปดูกิจการทหารต่าง ๆ ของกองทัพญี่ปุ่นอีกด้วย เช่น การฝึกซ้อมยิงปืนใหญ่ การฝึกหัดเข้าสนามยุทธของทหารปืนใหญ่ญี่ปุ่น ระเบียบทหารภายใน กรมกองหลายแห่ง ก็ทั้งได้ดูการซ้อมรบอีกด้วย³³ นอกเหนือจากนั้นสิ่งที่ทำให้พระยาพหลฯ

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-38.

³³ กุหลาบ สายประดิษฐ์, เบื้องหลังปฏิวัติ พ.ศ. 2475, หน้า 136.

ต้นเต็งมีใช้น้อยในความเจริญก้าวหน้าของญี่ปุ่น ในขณะนั้นจากชัยชนะของญี่ปุ่นในเกาหลี ค.ศ. 1894-1895 และจากชัยชนะเหนือรัสเซีย ค.ศ. 1904-1905

การปกครองระบบรัฐธรรมนูญของญี่ปุ่นเริ่มต้นในปี ค.ศ. 1873 ได้เจริญก้าวหน้าทั้งในด้านการปกครอง การเศรษฐกิจ การทหาร การศึกษา ฯลฯ รุดหน้าไปยิ่งกว่าประเทศใด ๆ ในตะวันออก ในฐานะที่พระยาพลฯ ได้เคยผ่านยุโรปมาแล้ว ย่อมจะมีความเข้าใจในสิทธิต่าง ๆ ของการปกครองที่ใช้กันอยู่ในยุโรป และเมื่อมาเห็นสภาพการณ์ของเพื่อนบ้านพัฒนาก้าวหน้าเทียบทันแก่ยุโรปเช่นนี้ ทำให้พระยาพลฯ ต้องใช้ความคิดอย่างหนักในความเจริญก้าวหน้าของท่าน ประกอบด้วยพระยาพลฯ มีความทะเยอทะยานรุนแรงคนหนึ่งที่ยากจะได้เห็นประเทศชาติก้าวหน้า จึงทำให้ท่านมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะทำให้ประเทศสยามมีการปกครองทำนองเดียวกับญี่ปุ่นบ้าง³⁴

จากการไปราชการต่างประเทศในครั้งนี้ ทำให้พระยาพลฯ ได้รับพระราชทานตราทวิษัสมบััติชั้น 4 จากสมเด็จพระจักรพรรดิประเทศญี่ปุ่น

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2464 พระยาพลฯ ก็เดินทางกลับจากประเทศญี่ปุ่นเข้ารับราชการประจำกรมจากทหารปืนใหญ่ รับอัตราเงินเดือน ๆ ละ 320 บาท

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2466 ได้รับอัตราขั้นขึ้น 1 กับเงินเพิ่มพิเศษ 100 บาท รวมเป็นเดือนละ 360 บาท

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2466 ได้เลื่อนยศเป็นพันโท และรับเงินเดือนพันโทชั้น 3 กับเงินเพิ่มพิเศษ 100 บาท รวมเป็นเงินเดือน 400 บาท

วันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2466 ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระสรายุทธสรสิทธิ

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2468 ได้รับเงินเดือนอัตราพันโทชั้น 2 กับเงินเพิ่มพิเศษ 100 บาท รวมเป็นเดือนละ 440 บาท

³⁴ วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย, หน้า 38.

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2469 ได้รับคำสั่งให้ย้ายไปเป็นผู้อำนวยการแผนกโรงเรียนทหารปืนใหญ่ที่อำเภอโคกกระเทียม จังหวัดลพบุรี

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2470 ได้รับอัตราเงินเดือนพันโทชั้น 1 กับเงินเพิ่มพิเศษ 100 บาท รวมเป็นเงินเดือนละ 500 บาท และได้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิชาการทหาร กรมยุทธศึกษาทหารบก

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2471 ได้เลื่อนยศเป็นพันเอก

และในวันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นนายทหารราชองครักษ์เวร³⁵

จากสถิติการเลื่อนชั้นเงินเดือนและบรรดาศักดิ์ จะเห็นได้ว่าพระยาพลฯ ได้รับราชการด้วยความอดุสาหะ และเป็นที่ยอมรับแก่ผู้บังคับบัญชา แม้แต่การเสด็จประพาสชวา เมื่อวันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2472³⁶ ก็ได้มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพลฯ ตามเสด็จพระราชดำเนินในคราวประพาสสิงคโปร์ ชวา และบาหลี ในหน้าที่ราชองครักษ์ประจำ ซึ่งถือว่าเป็นราชการพิเศษอีกคราวหนึ่ง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงพระนครแล้ว ทรงพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้น 4 กับแหวนพระบรมนามาภิไธยชั้น 2 ให้แก่นายพันเอกพระยาพลพลพยุหเสนา

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2473 ได้รับอัตราเงินเดือนอัตรานายพันเอกชั้น 2 กับเงินเพิ่มพิเศษอีก 100 บาท รวมเป็นเงินเดือน 550 บาท

วันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2473 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันเอกพระยาพลฯ ไปประจำอยู่กับคณะทูตที่เข้ามาเยี่ยมพระนคร ซึ่งมียอดเยียรเดอกราฟ ผู้สำเร็จราชการเนเธอร์แลนด์-อินเดี เป็นหัวหน้าคณะ และเนื่องด้วยราชการพิเศษ ซึ่งทำให้ได้รับตราออเรนจ์ นัสนาชั้น 3

³⁵ กุหลาบ สายประดิษฐ์, เบื้องหลังปฎิวัติ พ.ศ. 2475, หน้า 136.

³⁶ วิเทศกรณีย์ (นามแฝง), เหตุการณ์ทางการเมือง 43 ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย, หน้า 43.

ในวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2474 ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาพลพลยุทธเสนา แต่ทว่าในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2475 พระยาพลพลยุทธเสนาถูกลดตำแหน่งลงมาเป็นรองจเรทหารบก โดยมีได้มีความผิดสถานใดเลย นัยว่าเนื่องจากไม่มีตำแหน่งจะให้ท่าน

ในเรื่องนี้ท่านมิได้มีความน้อยอกน้อยใจอย่างใดเลย กลับปรากฏว่าท่านรู้สึกดีใจเสียอีก เพราะจะได้มีโอกาสทำการตรวจกิจการได้ทุกชนิดทุกเหล่า เพื่อเป็นความสะดวกและเป็นประโยชน์แก่นโยบายที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยามได้เป็นไปได้อย่างงดงามและละมุนละม่อมเรียบร้อย ซึ่งพระยาพลพลยุทธเสนาได้ร่วมคิดกับเพื่อนของท่านมานานแล้ว³⁷

ในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ตรงกับวันศุกร์ แรม 6 ค่ำ เดือน 7 ปีวอก ค.ศ. 1294 ร.ศ. 151 เวลาประมาณ 4 นาฬิกา พระยาพลฯ ได้เป็นหัวหน้าคณะราษฎรทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตยภายในเวลา 2 ชั่วโมงเท่านั้นโดยไม่เสียเลือดเนื้อใด ๆ ในการปฏิวัติ นับเป็นเกียรติประวัติอันสูงส่งของท่านในฐานะผู้นำฝ่ายทหาร ที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติร่วมกันให้มหาอำมาตย์โทพระยามโนปกรณ์นิติธาดา เป็นประธานคณะกรรมการราษฎร ส่วนพระยาพลพลยุทธเสนา ไม่ยอมรับเพราะตั้งใจจะก่อการเพื่อให้ผู้มีความรู้ความสามารถได้ทำงานประสานกันต่อไป ท่านยอมรับเป็นเพียงกรรมการราษฎรเท่านั้น

ต่อมาเมื่อสภาผู้แทนราษฎรได้จัดโครงสร้างกระทรวงกลาโหมใหม่แล้ว พระยาพลฯ ก็ได้รับคำสั่งให้เป็นผู้บัญชาการทหารบก วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 ได้รับตำแหน่งพิเศษเป็นกรรมการกลางกลาโหม เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2475 จึงได้รับตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก วันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 ทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ท่านเป็นรัฐมนตรีลอย

³⁷ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกพระยาพลพลยุทธเสนา (พจน์ พลโยธิน), หน้า ก.

แต่เมื่อคราวพระยามโนปกรณนิติธาดา ทำการยุบสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2476 และจัดตั้งรัฐบาลชุดใหม่ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพหลฯ เป็นรัฐมนตรีลอยอีกครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเกิดความขัดแย้งและแยกแยะทางการเมืองกันอย่างรุนแรงระหว่างบุคคลชั้นนำของคณะราษฎรกับฝ่ายรัฐบาลในปัญหาเค้าโครงเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม และมีที่ท่าว่าจะลุกลามต่อไป ดังนั้นในวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2476 ท่านพร้อมด้วยผู้นำฝ่ายทหารอีก 3 คน ได้ยื่นใบลาออกจากตำแหน่งต่อพระยามโนปกรณนิติธาดานายกรัฐมนตรี แต่แล้วในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2476 ท่านได้เข้าร่วมกับคณะทหารบกทหารเรือ และพลเรือน โดยท่านเป็นหัวหน้าเข้าทำการยึดอำนาจการปกครองประเทศจากรัฐบาลได้สำเร็จ ด้วยความจำเป็นและสถานการณ์ทางการเมืองของประเทศบังคับอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

จุดประสงค์ของการยึดอำนาจก็เพื่อจัดการให้มีการเปิดประชุมสภา และให้การปกครองประเทศดำเนินไปสู่จุดหมายตามวิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญตามระเบียบประชาธิปไตย การยึดอำนาจในครั้งนี้ถือได้ว่าเป็นการรัฐประหารครั้งแรกในประเทศไทย หลังจากการปฏิวัติใหญ่ได้ผ่านมากเกือบ 1 ปีเต็ม ปรากฏว่าการรัฐประหารในครั้งนี้ได้รับผลสำเร็จอีกครั้งหนึ่งโดยมิได้เสียเลือดเนื้อแต่อย่างใด วันรุ่งขึ้นคือวันที่ 21 มิถุนายน 2476 ทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว เพื่อบริหารราชการแผ่นดินไปจนกว่าจะเปิดสภาผู้แทนราษฎรนับเป็นนายกรัฐมนตรีคนที่ 2 ของเมืองไทย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการทหารบกต่อไปในวันที่ 24 เดือนเดียวกัน อย่างไรก็ตาม เมื่อครบกำหนด 15 วันแล้ว พระยาพหลพลพยุหเสนาได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยอ้างว่าไม่มีสันติในด้านการเมืองและรักษาเสถียรภาพที่เคยแถลงไว้ในที่ประชุมสภา แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านดำรงตำแหน่งต่อไป โดยได้พระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้หม่อมเจ้าวรรณไวทยากรวรรณเป็นที่ปรึกษาฝ่ายรัฐบาล นอกจากนี้สภาผู้แทนราษฎรยังได้มีมติแสดงความไว้วางใจด้วย ท่านจึงได้รับตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีต่อมาวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2476 เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 วันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2476 เมื่อเปิดสภาผู้แทนราษฎรแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรีต่อไปอีก เพราะมีรับสั่งในลายพระหัตถ์เลข่าว่า "ทรงไว้วางพระราชหฤทัย" โดยทรงรู้สึกว่าเป็นที่ไว้วางใจของประชาชน ท่านจึงต้องรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ทั้งรับตำแหน่ง

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยกับเป็นนายกรัฐมนตรีรักษาพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนอีกด้วย³⁸

ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2477 ต่อมาคงรับราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ผู้บัญชาการทหารบก และประธานกรรมการศาลพิเศษ

วันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2477 ได้รับตำแหน่งเป็นนายกิตติมศักดิ์ของคณะกรรมการตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

วันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 เป็นประธานคณะกรรมการคลัง

ครั้นวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2477 สภาผู้แทนราษฎรไม่ยอมลงมติเห็นชอบด้วยสัญญาจำกัดยาง คณะรัฐบาลจึงลาออกทั้งคณะ ฉะนั้นจึงได้ออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม แต่ได้รักษาหน้าที่ตั้งกล่าวแล้วตลอดมา จนถึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะรัฐมนตรีขึ้นใหม่

เมื่อวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2477 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เป็นนายกรัฐมนตรีครั้งที่ 4 และได้เข้ารับหน้าที่รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศ อีกตำแหน่งหนึ่ง ส่วนทางราชการประจำ คงเป็นผู้บัญชาการทหารบกตามเดิม ส่วนตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมนั้น เห็นว่านายพันเอกหลวงพิบูลสงคราม มีความสามารถสมควรจะดำรงตำแหน่งนั้นสืบไป

วันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2477 มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังอีกตำแหน่งหนึ่ง

วันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2480 ได้รับพระราชทานยศเป็นนาวาเอก และนาวาอากาศเอก

วันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2480 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรี

วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2480 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรธิการ

³⁸ หนังสือพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา

(พจน์ พหลโยธิน), หน้า ป.

วันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2480 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรี
(เป็นนายกรัฐมนตรีครั้งที่ 5)

วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2481 ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นจเรทหารทั่วไป

วันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2481 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากตำแหน่ง
ผู้บัญชาการทหารบก เนื่องจากมีสุขภาพไม่สมบูรณ์ คงรับราชการในตำแหน่งจเรทหารทั่วไป
ตำแหน่งเดียว

วันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2481 ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 เป็นศาสตราจารย์วิสามัญแห่งมหาวิทยาลัยวิชา
ธรรมศาสตร์และการเมือง

วันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2483 เป็นนายกสันนิบาตช่วยป้องกันและบรรเทาภัย
ทางอากาศ

วันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2483 เป็นที่ปรึกษาการทหารสูงสุด

วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2484 ได้รับพระราชทานยศเป็นพลโท

วันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2484 พ้นจากตำแหน่งที่ปรึกษาการทหารสูงสุด

วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2484 พ้นจากตำแหน่งนายกสันนิบาตช่วยป้องกันและ
บรรเทาภัยทางอากาศ

วันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2484 ลาอุปสมบท ณ วัดพระศรีมหาธาตุ ชาติจาก
สมาชิกภาพแห่งผู้แทนราษฎรตามรัฐธรรมนูญมาตรา 2(4)

วันที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2484 เป็นที่ปรึกษาการทหารสูงสุดอีกครั้งหนึ่ง

วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2485 เป็นหัวหน้าคณะทูตฉลองกติกาสัญญานันท์ไมตรี
ระหว่างไทยกับญี่ปุ่น ไปเจริญทางไมตรีกับประเทศญี่ปุ่นออกเดินทางจากกรุงเทพฯ

วันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2485 ได้รับพระราชทานยศเป็นพลเอก

วันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2486 ได้รับพระราชทานยศเป็นพลเรือเอกและ
พลอากาศเอก

วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2487 เป็นรัฐมนตรีในรัฐบาลชุดพันตรีควง อภัยวงศ์

วันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2487 เป็นแม่ทัพใหญ่ มีอำนาจสิทธิขาดบังคับบัญชา
แม่ทัพสนามตามกฎอัยการศึก และได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการทหารบกอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

วันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2487 พ้นจากตำแหน่งจเรทหารทั่วไป

วันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2488 พ้นจากตำแหน่ง โดยคณะรัฐบาลลาออก
 วันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2488 พ้นจากตำแหน่งแม่ทัพใหญ่และแม่ทัพบก
 วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2487 เป็นนายทหารนอกราชการเพื่อรับบำนาญ
 วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2489 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้นายทหาร
 พิเศษประจำกองทัพบก

หลังจากได้ตรากตรำรับราชการมาเป็นเวลานานแล้ว ในปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2488 พลเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา อายุได้ 58 ปี ได้เกิดล้มป่วยลงด้วยโรคอัมพาต ทำให้ท่านได้รับความทุกข์ทรมานมาก แต่ด้วยความสามารถของนายแพทย์ และด้วยกำลังใจเข้มแข็งก็ได้ต่อสู้กับโรคร้ายตลอดมาราว 2 ปีเศษ จนกระทั่งเมื่อเวลา 21.40 น. คืนวันที่ 13 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2490 ปรากฏว่ามีอาการหายใจลึกและชีพจรอ่อน นุดไม่ได้ มีเสมหะในลำคอมาก ม่านตาไม่ขยาย พันเอกหลวงแพทยดุสิตบุรี แพทย์ประจำตัวจึงได้จัดการฉีดยาช่วยหัวใจและปอดให้ทำงานดีขึ้น และได้กราบเรียนเชิญจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี และผู้บัญชาการทหารบก เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิเบศ มาตุอากาศ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ปรึกษาเห็นพ้องต้องกันเห็นสมควรเชิญนายแพทย์ใหญ่คือ นายแพทย์ใหญ่ทหารบก ปลัดกระทรวงสาธารณสุข และนายแพทย์จิตร ตูจินดา มาพร้อมกันเพื่อตรวจดูอาการและทำการรักษา คณะนายแพทย์ได้ทำการเยียวยาแก้ไขอย่างเต็มความสามารถแต่อาการไม่ดีขึ้นมีแต่ทรุดลงตามลำดับ จนกระทั่งเวลาประมาณ 03.05 น. ของวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2490 พลเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา หัวหน้าผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 และนายกรัฐมนตรีคนที่ 2 ของประเทศไทย ก็ได้ถึงแก่อสัญกรรม³⁹ รวมอายุได้ 59 ปี กับ 11 เดือน คณะแพทย์ได้ลงความเห็นว่าเป็นเพราะเส้นโลหิตในสมองแตกเป็นครั้งที่ 2 หลังจากที่เคยแตกมาแล้วครั้งหนึ่ง เป็นอันจบชีวิตของนักการทหารและนักการเมืองคนสำคัญของเมืองไทย ทั้งนี้เนื่องจากตลอดเวลาที่มีอำนาจพระยาพหลฯ ไม่เคยได้กอบโกยผลประโยชน์ใ้ตนเลย มีความเป็นนักการเมืองที่สะอาดบริสุทธิ์

³⁹ นเรศ นโรปกรณ์, 10 ปีพระยาพหลฯ, หน้า 43.

มีความลัทธิชื้อ แม้กระทั่งตอนที่ถึงแก่อสัญกรรม ทางรัฐบาลก็ต้องช่วยเหลือจัดงานพระราชทานเพลิงศพให้เนื่องจากฐานะครอบครัวยากจน ถือได้ว่าเป็นนายกรัฐมนตรีที่ยากจนที่สุดของเมืองไทย

3.3 เกียรติประวัติที่ได้รับในชีวิตของพระยาพหลฯ

ตารางที่ 1 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับในประเทศและจากต่างประเทศ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์	วันที่ได้รับ
เหรียญบรมราชาภิเศก	2 ธันวาคม พ.ศ. 2454
เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย	15 กรกฎาคม พ.ศ. 2460
เบญจมาภรณ์ช้างเผือก	2 มกราคม พ.ศ. 2463
จัตุมภรณ์มงกุฎไทย	29 มกราคม พ.ศ. 2465
เหรียญบรมราชาภิเศก	25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468
จัตุมภรณ์ช้างเผือก	15 กรกฎาคม พ.ศ. 2469
เหรียญจักรมาลา	17 ธันวาคม พ.ศ. 2470
ตริตาภรณ์มงกุฎไทย	6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2472
เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ 7 ชั้น 4 ป.ป.ร.	24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2472
เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระนคร	28 มีนาคม พ.ศ. 2474

ตารางที่ 1 (ต่อ)

เครื่องราชอิสริยาภรณ์	วันที่ได้รับ
เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ	21 กันยายน พ.ศ. 2474
เหรียญดุษฎีมาลาเข็มราชการแผ่นดิน	2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2477
มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก	10 ธันวาคม พ.ศ. 2480
เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ 1 รัชกาลที่ 8	15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2481
เหรียญชัยสมรภูมิฯ	7 เมษายน พ.ศ. 2484
เหรียญช่วยราชการเขตภายใน	14 กรกฎาคม พ.ศ. 2486
ตราปฐมจุลจอมเกล้า	20 กันยายน พ.ศ. 2486
เหรียญอิสริยาภรณ์ทิพยสมบัติ ชั้น 4 (เซเครตเตราเซอรั) ของประเทศญี่ปุ่น	10 ธันวาคม พ.ศ. 2465
เครื่องอิสริยาภรณ์ออเรนจ์เนสเซา ชั้น 3 ของ สมเด็จพระราชินีนาถแห่งประเทศเนเธอร์แลนด์	21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2473
ตราออยด์เซตอาดเลอร์ชั้น 1 โรซ์เยอร์มัน	14 พฤศจิกายน พ.ศ. 2482
ตราภยอกุยิตซี ชั้น 1 ของญี่ปุ่น	30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2482

ที่มา : นเรศ นโปกรณ์, 100 ปี พระยาพหลฯ, หน้า 43-45.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2 ลำดับการได้รับพระราชทานสัญญาบัตรยศ ทหาร

ยศทางทหาร	วันที่ได้รับพระราชทาน
ร้อยตรี	23 มกราคม พ.ศ. 2454
ร้อยโท	11 สิงหาคม พ.ศ. 2457
ร้อยเอก	23 พฤษภาคม พ.ศ. 2459
พันตรี	21 เมษายน พ.ศ. 2459
พันโท	7 พฤษภาคม พ.ศ. 2466
พันเอก	7 พฤษภาคม พ.ศ. 2471
นาวาเอก นาวาอากาศเอก	14 พฤษภาคม พ.ศ. 2480
พลตรี พลเรือตรี พลอากาศตรี	1 เมษายน พ.ศ. 2482
พลโท	19 กันยายน พ.ศ. 2484
พลเอก	21 ธันวาคม พ.ศ. 2485
พลเรือเอก พลอากาศเอก	20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2486

ที่มา : นเรศ นโปกรณ์, 100 ปี พระยานพลฯ, หน้า 46.

ศูนย์วิทยพัชกร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 3 ลำดับการได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์

สัญญาบัตรบรรดาศักดิ์	วันที่ได้รับพระราชทาน
หลวงสรายุทธสรสิทธิ์	20 เมษายน พ.ศ. 2461
พระยาสรายุทธสรสิทธิ์	9 กรกฎาคม พ.ศ. 2467
พระยาพลพลยุทธเสนา	6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2474
ออกจากบรรดาศักดิ์	15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2485
กลับใช้บรรดาศักดิ์	15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2488

ที่มา : นเรศ นโปกรณ์, 100 ปี พระยาพลฯ, หน้า 46.

โดยสรุปจากที่กล่าวมาทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นประวัติการศึกษา ประวัติการรับราชการ ตลอดจนเกียรติยศต่าง ๆ ที่พระยาพลพลยุทธเสนาได้รับนั้น เป็นการปูพื้นฐานในเบื้องต้นของความเป็นมาของพระยาพลฯ ตามลำดับของเวลา ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะได้นำมาเป็นฐานในการวิเคราะห์บทบาทและภาวะผู้นำของพระยาพลฯ ภายใต้กรอบทฤษฎีที่กำหนดเอาไว้แล้ว ในบทต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย